

ՄԱՐԱՇԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ
(ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ)

Միհրան Միևստեան

Շատ բան գրուած է Մարաշի ու շրջակայքի նորագոյն պատմութեան ու մանաւանդ 1920 թուականի ինքնապաշտպանական մարտերուն եւ անոնց յաջորդող մեծ աղէտին մասին: Հոս մեր նպատակը անդրադառնալ չէ այդ դէպքերուն ու կրկնել ծանօթ տեղեկութիւններ ու մանրամասնութիւններ, այլ հրատարակութեան յանձնել աղէտի նախօրեակին քաղաքի հայութեան կեանքը ուրուագծող հինգ անտիպ փաստաթուղթեր, որոնք որոշ պատկերացում կու տան քաղաքի ու շրջակայ աւաններու հայութեան վիճակին ու հոն տիրող մթնոլորտին մասին:

Մարաշի հայութիւնը ընդամէնը քառորդ դարու ընթացքին չորս անգամ ենթարկուած է ահաւոր կոտորածներու եւ ունեցած է մարդկային ու նիւթական հսկայական կորուստներ: Համիտեան ջարդերու ժամանակ, 1895-ին, ան տուած է 972 զոհ. թէեւ յիշուած են այս թիւէն տարբեր այլ թիւեր եւս, ինչպէս՝ 4700-ը, որուն հեղինակը ինք եւս «քիչ մը չափազանցեալ» գտած է զայն¹:

1909 թուականի կիլիկեան կոտորածէն կամ, ինչպէս ընդունուած է ըսել, Ատանայի կոտորածէն զերծ չէ մնացած նաեւ Հալէպի նահանգը, որուն գաւառներէն մէկն էր Մարաշը, ուր ջարդը տեղի ունեցած է առաւելաբար գիւղական շրջաններու մէջ: Մարաշի ամբողջ գաւառը տուած է 643 զոհ², բայց աւելի ետք, վիրաւորներէն շատերու մահուան հետեւ զոհերու թիւը կ'աճէ:

1 Գր[իգոր] Հ. Գալուստեան (Կիլիկեցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Ռերոս Զէյթուն, Նիւ Երոզ, 1964, էջ 745-746:

2 Միհրան Միևստեան, Անտիպ փաստաթուղթեր կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Մարաշի հայութեան իրավիճակին մասին, - «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա-Երեւան, ԾԼԱ. տարի, թիւ 1-12, Յունուար-Դեկտեմբեր 2017, էջ 319-322:

տերու մահուան պատճառով զոհերու թիւը բարձրացած է 787-ի: Դէպքին հրկիզուած են հայերու 2.329 տուներ³:

Մարաշի հայութեան յաջորդ մեծ կորուստը եղած է ցեղասպանութեան տարիներուն: 1915 թուականի դրութեամբ, քաղաքի հայութեան թիւը աղբիւրներու մէջ տրուած է տարբեր տուեալներով՝ 25-26, 30 կամ 40 հազար եւ այլն, որոնց մօտ 6 հազարը զերծ մնացած է տարագրութենէն, մինչ աքսորուածներուն 35-40 տոկոսը զոհուած է ցեղասպանութեան⁴ օրերուն:

Զինադադարէն ետք, տեղահանութենէ զերծ մնացածներուն եկած է միանալու նաեւ աքսորականներու մնացորդացը: Ըստ Մարաշէն յղուած թղթակցութեան մը, 29 Մայիս 1919-ին հոն գտնուած են 18-20 հազար հայեր, առաւել՝ այլ քաղաքներէ ժամանած 1400 տարագիրներ եւ 630 որբեր⁵, իսկ ըստ նոյն օրերուն քաղաք այցելած հասարակական գործիչ Դաւիթ Աղամեանի, 6 Յունիս 1919-ի դրութեամբ, քաղաքին մէջ գտնուած են 18 հազար տեղացիներ, շրջակայ գիւղերէն ապաստանած 1450 հայեր, որբանոցները ապաստանած 200 որբեր, Հայաստանի տարբեր քաղաքներէն ու մարաշի իրավիճակին մասին, - «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա-Երեւան, ԾԼԱ. տարի, թիւ 1-12, Յունուար-Դեկտեմբեր 2017, էջ 319-322:

3 Միսաք Քէլէշեան, Միւ-մատեան, Պէյրութ, 1949, էջ 551: Տես նաեւ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, Բ. տիպ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 264:

4 Գ. Գալուստեան, Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Երոզ, 1947, էջ 396:

5 Յ. Ե. Մարաշի մէջ (սեփական թղթակցութիւն), «Կիլիկիա» օրաթերթ, Ատանա, Ա. տարի, թիւ 50, 7 Յունիս 1919, էջ 1:

նաւանդ Կարինէն եկած 410 որբեւայրիներ եւ տարբեր վայրերէ հասած 180 երկսեռ հայեր: Համագումար՝ 21,240 հայ⁶:

Երրորդ աղբիւր մը, որ կը կրէ յիշեալներուն շատ մօտ թուական մը՝ 11 Յունիս 1919, կը յայտնէ, թէ մինչեւ այդ թուականը Մարաշ վերադարձած էին 18 հազար տեղացի հայեր, 1500 հոգի Ձէյթունէն ու շրջակայքէն, մօտ 500 դրսեցի տարագիրներ եւ մաս առ մաս ուրիշներ ալ տակաւին կը վերադառնային⁷: Մարաշի Պատմագիրքը եւս տուած է այս թիւերուն մօտ թիւեր: Ըստ Պատմագիրքին, զինադադարի օրերուն քաղաքը ունեցած է 22 հազար հայ բնակիչ⁸:

Զինադադարէն ետք վերապրած մարաշցիներէն ու հայրենիք վերադարձածներէն շատեր փետրուար 1920-ին զոհ պիտի երթային նոր ու աւելի ահաւոր կոտորածի մը, այս անգամ՝ Մուսթաֆա Բեմալի դեկոմէ, երբ Ֆրանսացիք բաղտագողի պիտի լքէին քաղաքը եւ տեղւոյն հայութիւնը պիտի ենթարկուէր համընդհանուր կոտորածի, մինչ փախուստի դիմած վերապրողներէն շատեր պիտի մնային ճանապարհի ձիւներուն վրայ ու սառէին:

Մարաշը ընդամէնը փոքրիկ օրինակ մըն է Օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրած հայութեան ծրագրուած ու կազմակերպուած ցեղասպանութեան ու հայկական աւաններու հայաթափումին:

Հրատարակուող փաստաթուղթերը կը խօսին Մարաշի ու անոր հայաբնակ գիւղերուն մասին 11 Նոյեմբեր 1918-ին կնքուած զինադադարէն ետք, երբ աքսոր

6 Գ. Գալուստեան, Աշխարհ, էջ 783:
7 Անտոնիան, թշուառութեամբ Մարաշի մէջ: «Կիլիկիա» օրաթերթ, Ատանա, Ա. տարի, թիւ 69, 29 Յունիս 1919, էջ 2:
8 Գ. Գալուստեան, Աշխարհ, էջ 818:

րական կիլիկեցիներ սկսան վերադառնալ հայրենի բնակավայրեր զանոնք կրկին չէնցնելու նպատակաւ:

Փաստաթուղթերուն մէջ նկարագրուած են գաւառի հայութեան համատարած թշուառութիւնը, կարօտութիւնը, հայապատկան տուներու եւ ազգային կառոյցներու աւերակուած վիճակը եւ այլն:

Հրատարակուող բոլոր փաստաթուղթերն ալ կը կրեն 1919 թուականը: Արդէն յաջորդ փետրուարին տեղւոյն հայութիւնը պիտի կոտորուէր, քաղաքը ամբողջութեամբ պիտի հայաթափուէր եւ սակաւթիւ փրկուածներ պիտի ապաստանէին Սուրիա եւ այլ երկիրներ:

Մեծ գոհունակութեամբ կը հրատարակենք երրորդ եւ հինգերորդ փաստաթուղթերը, որոնք կը պարունակեն ժողովրդագրական կարեւոր տուեալներ գաւառի հայաբնակ գիւղերու մասին ու կը ներկայացնեն տեղւոյն վրայ արձանագրուած ճշգրիտ թիւեր ու տեղեկութիւններ, որոնք ցոյց կու տան իւրաքանչիւր գիւղի հայութեան թուաքանակը 1915-էն առաջ ու վերջ, եւ որմէ կը պարզուի կատարուած ոճիրի ծաւալն ու ահաւորութիւնը:

Չորրորդ տեղեկագրի զոյգ հեղինակները, որոնք որպէս պատուիրակներ մեկնած էին Մարաշ եւ Ձէյթուն, իրենց գործունէութեան մասին պատրաստած էին այլ տեղեկագրեր եւս, որոնցմէ մէկը Մարաշի տեղեկագրին է եւ կը կրէ 27 օգոստոս 1919 թուականը, ստորագրուած է բարեսիրական օտար հաստատութիւններու Մարաշի ներկայացուցիչներուն հետ իրենց հանդիպումները, տիրող աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը, վերապրողներու դժուար առօրեան, անոնց կարիքները եւ այլն:

Այս եւ անոնց Ձէյթունի տեղեկագրերը տարիներ ետք հրատարակութեան

րող վերագործող բնակիչներու ողորմելի բեկորները նստած աւերակոյտերու մօտ բուերու վայնասուն[ն]եր կ'արձակեն:

[1.-] Առաջին այցելութիւնս Քիշիֆի¹³ կողմէն գիւղն էր. սոյն գիւղը Մարաշի հարաւային արեւմտեան կողմը 3^{1/2} ժամ հեռաւորութեամբ աղուր ջուրով եւ օդով պտղաստան մըն էր գրեթէ. Մարաշի հայ ազգայիններ ունէին հոն ամառանոց շէնքեր, այգիներ, պարտէզներ եւն.: Եկեղեցին ու դպրոցը բաւական վերանորոգուած են. տուններ հետզհետէ կը շինուին որք թուով 48 են: Այժմու բնակիչներ 161 են. տարագրութեան մէջ մեռած են 318 հոգի:

2.- Չազըր օղլու գիւղ¹⁴, նախապէս բարեկեցիկ բնակչութիւն մը ունէր որոնցմէ 116 հոգի մնացած են շատ խղճալի վիճակի մը մէջ. մեռած են 233 հոգի, տուններ թիւր 48 է, եկեղեցին կիսավուր, դպրոցական շէնք բնաւ չունին:

3.- Կէօլճէլի¹⁵ տուներ 23, ներկայ բնակիչներ 75, մեռածներ 120: Եկեղեցին հիմնովին կործանուած, դպրոց չունին:

4.- Սարլար¹⁶. 14 տուն, 41 հոգի ողջ մնացած, 33 մեռած, եկեղեցի ու դպրոց չունին:

5.- Տէրէ Քէօլ¹⁷. առողջարար օդ, պաղորակ ջուր, անտառներ առատ վառելանիւթ կը մատակարարեն, գիւղացիք բոլորովին անգործ են, բռնագրաւուած հողեր տակաւին չեն վերագործուած, բռնակիր անասուններ չունենալնուն չեն կրնար ապրուստ հանել, իրենք կայտառ ու աշխատասէր են բայց ինչ օգուտ. միջոցներ կը պակսին: 82 տուն են, 236 հոգի ողջ մնացած, 468 մեռած, եկեղեցին ու դպրոցը իբր գինուորական մթերանոց գործածուած են, այդ առթիւ ոչ այնքան վնասուած:

13 Քիշիֆի՝ գոտ հայաբնակ գիւղ Մարաշէն 20-25 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, Ֆրնտընագի մօտակայքը: Եկեղեցին կոչուած է Սբ. Նշան:
14 Չազըր օղլու կամ Չազըրլար՝ հայաբնակ գիւղ, գոր թուրքեր այրած են 1909-ին:
15 Կէօլճէլի՝ Մարաշի մօտակայ գիւղ, անկէ հարաւ-արեւմուտք 12 ժամ հեռաւորութեան վրայ:
16 Սարլար՝ հայաբնակ գիւղ Մարաշ գաւառի Օւքէրօսպ գիւղախումբին մէջ, Մարաշէն հարաւ-արեւմուտք 13 ժամ հեռաւորութեան վրայ:
17 Տէրէ Քէօլ կամ Տէրէ գիւղ՝ հայաբնակ գիւղ Մարաշէն մօտ 35 քլմ. հարաւ-արեւմուտք եւ Ֆրնտընագէն 5 քլմ. հարաւ-արեւելք:

6.- Ֆրնտընագ¹⁸. լեռան մը կուշտին վրայ հիմնուած, սառնորակ ջուր, զով ու մաքուր օդ, երեսը դարձուցած դէպի ալեգիա Տարոս, այս համբաւաւոր գիւղը երբեմն քաջարի արծիւներու բոյն, այժմ աւերակոյտ մըն է միայն:

Թուրք նենգամտութեան ողբալի մէկ գոհն է Ֆրնտընագ, բնակչութենէն վերապրողներ 550 հոգի կը հաշուուին, 1032 հոգի մեռած որոնց մէջ են հերոսաբար նահատակուած են¹⁹: Մեր հայ ազնիւ համազգիներու ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք, անմիջական պէտք ունին օգնութեան, աշունը կ'սկսի, մի գուցէ անպատասպար ու մերկ խեղճեր աշնան տերեւներու նման թափին գերեզմանի խորը: Հոս գրեթէ ոչինչ կայ կանգուն:

7.- Անընագ²⁰, 10 հոգի մնացած են, 198 մեռեալ արձանագրեցիք:

8.- Տեօնկէլէ կամ Տուն Գալա²¹ հայախօս գիւղ մը, Պաշտուշ կուշտ լեռան կուրծքին վրայ դէպ արեւելք կը նայի, շատ ընտիր օդ, պաղ

18 Ֆրնտընագ կամ Ֆրնտընօխ՝ գոտ հայաբնակ մեծ գիւղ Մարաշի Պազարճըզ գաւառակին մէջ, Մարաշ քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք, անկէ մօտ 20 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: 1915-ին Ֆրնտընագի ու քանի մը հարեւան գիւղերու բնակիչները հերոսաբար դիմադրած են աւելի քան ութհազարանոց թրքական բանակին ու անոր միացած խումբին, բայց ի վերջոյ մեծամասնութեամբ կոտորուած են:
19 Բնագրին մէջ՝ այսպէս:
20 Անընագ կամ Անեցիք՝ հայաբնակ գիւղ Ջէլթումի շրջանին մէջ, հին Անեքերդի մօտակայքը, Մարաշէն հիւսիս-արեւմուտք:
21 Տուն Գալա կամ Տեօնկէլէ՝ գոտ հայաբնակ գիւղ Մարաշ անկախ գաւառին մէջ, Մարաշ քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք, անկէ 17 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Ունեցած է Սբ. Աստուածածին գեղեցիկ եկեղեցին: Տեղւոյն հայ աւետարանական համայնքը եւս ունեցած է իր եկեղեցին:

Գիւղը 1912-ին ունեցած է 90 տուն հայութիւն, որուն կէտը կաթոլիկ, իսկ մնացեալները՝ առաքելականներ էին (*Տեղեկագիր Այրիսիսում յանձնաժողովի 1910 սեպտ. 11-1912 սեպտ. 11. Յանկուած Տեղեկագիր քննիչ-պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալեանի, Կ. Պոլիս, սպարան Շանթ, 1912. Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 29*): Յեղասպանութեան նախօրեակին ունեցած է 1500 հայ բնակիչ (*Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la veille du génocide, Փարիզ, հրատարակիչ՝ ARHIS, 1992, էջ 310*):

ու մաքուր ջուր, այգիներ բաւական առատ են: Հոս ֆրանչիսկեանք ունին մենաստան մը որ անվնաս պահուած է²², հայոց եկեղեցին հիմնովին կործանած է, ներկայ բնակչութեան թիւը 250 է, 620 հոգի տարագրութեամբ եւ այլ միջոցներով փճացած են:

9.- Չիւրիւֆ Գօզ²³, 5 հոգի միայն կ'ապրին, 179 հոգի մեռած են, բան մը չունին:

10.- Ենիճէ Գալ²⁴: 150 բնակիչ, 252 հոգի մեռած են, ոչ եկեղեցի եւ ոչ դպրոց ունին: Կանգուն է ֆրանչիսկեանք մենաստանը, 100է աւելի ժողովուրդ, իսկ մեռեալ 230: Ատենօք շէն գիւղ մըն էր:

11.- Արապ Օղլու²⁵: 14 հոգի մնացած, 67ը մեռած:

12.- Եղեալար²⁶: Բնաջնջուած...

22 Ֆրանչիսկեան Միաբանութեան Մարաշի քարաշէն մեծ եկեղեցին կառուցուած էր 1895-ի կոտորածներէն ետք, որուն կողքին ունեցած են նախակրթարան մը:
23 Չիւրիւք Գօզ՝ հայաբնակ գիւղ Մարաշէն հիւսիս-արեւմուտք, անկէ 8 ժամ հեռաւորութեան վրայ: Թուրքերու կողմէ աւերածութեան ենթարկուած է 1909-ի կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ: 1912-ին ունեցած է 25 տուն հայութիւն, որուն 3-ը եղած են աւետարանականներ (*Տեղեկագիր Այրիսիսում...*, էջ 29), իսկ ցեղասպանութեան նախօրեակին 60 հայ տուն՝ 300 անձով: Ունեցած է Խօրեակին 60 հայ տուն՝ 300 անձով: Ունեցած է Գալու Սբ. Աստուածածին անուն եկեղեցի ու վարժարան մը (*Գ. Գալուստեան, Աշ. աշխ., էջ 59*):

24 Ենիճէ Գալ՝ գոտ հայաբնակ մեծ գիւղ, համանուն գիւղախումբի կեդրոնը, Ֆոնուզէն 4 ժամ հեռաւորութեան վրայ եւ Մարաշէն 30 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք: 1905-ին ունեցած է մօտ 400 հայ տուն եւ գեղեցիկ եկեղեցի մը՝ Սբ. Գեորգ: Եկեղեցի ունեցած են նաեւ տեղւոյն աւետարանական հայերը:
25 Արապ Օղլու կամ Արապլար՝ հայաբնակ գիւղ Ենիճէ Գալէ գաւառակին մէջ, Մարաշէն հիւսիս արեւմուտք: 1912-ին ունեցած է 8 հայ տուն (*Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 29*), իսկ ցեղասպանութեան նախօրեակին՝ 15 տուն, 100 բնակիչով (*Գ. Գալուստեան, Աշ. աշխ., էջ 59*):

13.- Դաւուղլը²⁷: 33 տուներով աղուր գիւղ մըն էր, բնաջինջ եղած է:

14.- Գալալը²⁸: 5 հոգի ողջ մնացած, 37 մեռած:

15.- Տրդատլը²⁹: 33 տուն, բնաջինջ եղած: Ամիս մը գրեթէ շրջեցանք այս վայրերը որք աղէխարշ տեսարաններ պարզեցին մեր առջեւ: Ամէն տեղ նոյն լանկերգը լսեցինք «Մեզի ջորի պէտք է, եզ պէտք է, մշակութեան գործի[ք]ներու պէտք ունինք, տուէք մեզի, մենք մեր ճակտին քրտինքովը ապրիլ կը նախընտրենք»:

Տեղւոյս Հայ Ազգ. Միութիւնը բոլորովին անճարակ մնացած է ահագին կարօտութեանց հանդէպ: Կը խնդրենք որ ազգանուէր ձեռնհաս մարմիններ խղճմտօրէն ընթեռնուն սոյն տողերը, եւ եթէ չեն լսեր մեր տկար ձայնին, գոնէ լսեն իրենց պարտականութեան հրամայական ձայնին:

Մարաշ, սեպտ. 2 [1]919

Արսէն քհնյ. Տէր Յովհաննէսեան

26 Եղեալար կամ Եղեանց՝ հայաբնակ գիւղ Մարաշի հիւսիս-արեւմուտք, Ենիճէ Գալէի մօտակայքը: 1912-ին ունեցած է 14 տուն (*Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 29*), իսկ ցեղասպանութեան նախօրեակին՝ 20 հայ տուն, 150 հոգի (*Գ. Գալուստեան, Աշ. աշխ., էջ 59*):

27 Դաւուղլը, Դաւիթլի, Տաւուտէնք կամ Դաւուտլու՝ գոտ հայաբնակ գիւղ Շիվիլիի մօտակայքը, լու՝ գոտ հայաբնակ գիւղ Մարաշէն 40-45 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք:

28 Հաւանաբար աղբիւրներու մէջ յիշատակուած Գալա Տէրէ հայաբնակ գիւղն է, որ 1863-ին ունեցած է 40 հայ տուն, եկեղեցի ու վարժարան (*Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախլից շրջանների տեղանունների բառարան, Ա. հատոր, Երևան, 1986, էջ 771*):

29 Տրդատլը կամ Տրդատէնք՝ հայաբնակ գիւղ Ջէլթում գաւառակին մէջ, Կապան բերդէն 20 քլմ. հարաւ-արեւելք եւ Մարաշէն հիւսիս-արեւմուտք:

րը, որուն պիտի միացնենք հնամատարութեան³⁷ եւ Բարեգործականի 500ական ոսկին, ընդամենը 2000 ոսկի մինակ Զէյթունի համար, գումար մը սակայն որ ամբողջ պէտքին 1/100ը հազիւ թէ գոհացնէ, մենք այժմ չպիտի խորհինք տուներու շինութեան, զգեստեղէնի եւն.ի մասին, ամէնէն առաջ կարեւոր է ջորիներ ու կենդանիներ հայ-թայթել անոնց, առ նուազն երկու ընտանիքի համար ջորի մը պէտք է տալ, որը պիտի ապահովէ որոշ շափով անոնց ապրուստը, միեւնոյն ատեն հնարաւորութիւն պիտի տայ անհրաժեշտ նախա-նիւթերն ու ատաղձը փոխադրել լեռնէն ու ան-տառէն, իրենք իրենց միջոցներով աշխատելու եւ մէյ մէկ պատսպարան շինելու համար: Իսկ ջորի մը այժմ կ'արժէ հոս 30-40 հնչուն ոսկի. մինակ այս պէտքին համար խոշոր դրամազրկի մը պէտք կայ, դեռ ասկից զատ պէտք է հոգացուին արհեստաւորական պէտքերը:

Մենք իբր պատուիրակները հնամատարութեան եւ Բարեգործականի միացուցած ենք մեր ջանքերը, բայց ինչպէս պարզեցինք այս նպատակին տրամադրուած գումարը խիստ անբաւական է:

Ներկայացուած անհրաժեշտ պէտքերուն համար առ այժմ Բարեգործականը պէտք է տրամադրէ գոնէ 2000 ոսկի, նոյնքան գումար մը պիտի յատկացնէ հնամատարութիւնը, թերեւ նոյնքան մըն ալ կարելի ըլլայ ապահովել Ամերիկեան նպաստամատուցէն:

Յարգանքներով եւ բարեւներով
Ռուբէն էճգաճեան³⁸ Տքթ. Վ. Գ. Քաջբերունի³⁹

³⁷ Ազգային Խնամատարութիւնը հիմնուած է Կ. Պոլիս, 1 մայիս 1919ին, երբեմնի Որբայնամ եւ Տարագրելոց Կեդրոնական Յանձնաժողովներուն միաձուլումով: Կ. Պոլսոյ, Կիլիկիոյ եւ գաւառներու մէջ հիմնած ու պահած է տասնեակ որբանոցներ՝ նախախնամական դեր խաղալով որբերու հուսաբան, պատսպարման ու հայեցի դաստիարակութիւն ջանքելու գործին մէջ: 1920-ին լոյս ընծայած է իր առաջին վեցամսեակի գործունէութեան տեղեկագիրը՝ «Ընդհանուր տեղեկագիր-առաջին վեցամսեայ 1 մայիս 1919-31 հոկտեմբեր 1919» խորագիրով (Կ. Պոլիս, տպագրութիւն՝ Մ. Յովակիմեանի, 512 էջ):

³⁸ Ռուբէն էճգաճեան՝ հայէպահայ հին գաղութի ծանօթ դէմքերէն: Ծնած է Նիկիտէ, 1878-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, ա-

Հ.Բ.Ը. Միութեան լիազօր պատուիրակ եւ ընդհ. պատուիրակ քննիչ Ազգ. Խնամատարութեան ի Կիլիկիա⁴⁰

պա մտած է Տարսուսի Սանթ Բոլ գոլէճը: 1901-ին շրջանաւարտ եղած է Պէլլոյի Ամերիկեան Համալսարանի դեղագործութեան ճիւղէն: Հաստատուելով Հալէպ հիմնած է իր սեփական դեղարանը, միաժամանակ զբաղած է ազգային գործերով ու վարած է զանազան պաշտօններ: Եղած է Հ.Բ.Ը.Մ.ի եւ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան գործօճ անդամ: Համաշխարհային առաջին պատերազմին, դեղագործ-ապայի աստիճանով զինուորագրուած է թրքական բանակին ու մեծ ծառայութիւններ մատուցած Հալէպ հասնող քսորական հայերուն: Մահացած է Պէլլոյի, 17 օգոստոս 1930-ին (Ալպոս յուշամատեան Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան, Պէլլոյի, 1969, էջ 128-129. Ս. Վարժապետեան, Աշ. աշխ., էջ 116-117):

³⁹ Բժ. Վարդան Քաջբերունի, բուն անունով՝ Վարդան Թօփալեան: Ծնած է Ալպիսթան 1882-ին: Նախակրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք մեկնած է Այնթապ եւ 1903-ին աստուած է տեղւոյն Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճը եւ հոսկ 1909-ին՝ Պէլլոյի Ամերիկեան Համալսարանը: Մինչեւ 1912 ծառայած է Կիլիկիոյ եւ Ալպիսթան, ապա հաստատուած է Հալէպ: Առաջին աշխարհամարտին զօրակոչուած է թրքական բանակ եւ հարիւրապետի աստիճանով ծառայած է մինչեւ զինադադար: 1919-ին կարգուած է Ազգային Խնամատարութեան Կիլիկիոյ լիազօր ներկայացուցիչ, իսկ 1920-ին հաստատուած է Սուրիոյ Համա քաղաքը, ուր հիմնած է իր սեփական հիւանդանոցը եւ ջանադիր եղած է տեղւոյն հայ գաղթականներուն համար հիմնելու մատուո եւ դպրոց: 1925-ին տեղափոխուած է Պաղտատ, ուր եւս հաստատուած է սեփական հիւանդանոց: Մահացած է Պէլլոյի, 1965-ին (Սուրիական ալպոս, Հալէպ, Գ. տարի, 1929, էջ 43. Ս. Վարժապետեան, Աշ. աշխ., էջ 149):

⁴⁰ Նամակի ասարտին կայ այսպիսի մակագրութիւն. «Բնագրին հետ նոյնութիւնը կը հաստատեն. Բարտողար Հ.Բ.Ը. Միութեան Հալէպի մասնաճիւղին Ահարոն Պ. Վարդապետեան» եւ կողքին՝ Բարեգործականի Հալէպի մասնաճիւղի կնիքը ու հետեւեալ գրութիւնը. «Փոխանակ այսպիսի չափազանց պահանջումներով մեզ յուսահատեցնելու անելի օգտակար գործ մը ըրած կ'ըլլային եթէ մեր կարողութեան համաձայն թելադրութիւններ ընէին»:

Ե.

Մարաշի հայութեան մարդահամարը

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՄԱՐԱՇ

Ցուցակ Մարաշի մարդահամարի

Համար 41, Մարաշ

23 դեկ. 1919

- 1 Ընտանեկան թիւ,
- 2 Անհատներու ընդհ. գումարը,

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
698	2877	897	631	807	542	1398	Ս. Ն. Մանկանց ⁴¹	10,159	5,940	3,850
590	2315	713	432	774	396	1249	Ս. Ստեփանոս ⁴² Ս. Կարապետ ⁴³			
575	2274	778	423	761	312	1296	Ս. Սարգիս ⁴⁴			
424	1222	412	231	375	204	692	Ս. Աստուածածին ⁴⁵			
493	1471	523	261	475	212	809	Ս. Գեորգ ⁴⁶			
984	5365	1997	652	2075	641	1231	Հ[այ] կաթոլիկներու ⁴⁷			
155	575	201	83	215	76	130	Ռ[այ] լատիններու ⁴⁸			
212	950	332	115	363	140	353	երրորդ ժողովարանի բողոքականներու ⁴⁹			
325	1150	288	155	456	251	907	երկրորդ ժողովարանի բողոքականներու ⁵⁰			
424	1750	384	350	646	370	1097	առաջին ժողովարանի բողոքականներու ⁵¹			
4,880	19,949	6,525	3,333	6,947	3,144	9,164 ⁵²				

⁴¹ Սբ. Բառասնից Մանկանց եկեղեցի: Մարաշի մայր եկեղեցին: Կը գտնուէր քաղաքի հարաւային կողմը: Կողքին էին Ազգային Առաջնորդարանն ու ծխական ծաղկոց-նախակրթարանը, որ 1898-ին ունեցած է 400 երկսեռ աշակերտ՝ 7 ուսուցիչով: Մարաշի 1920-ի կոմիտեան, մօտ երկու հազար հայեր ապաստանած են այստեղ ու ինքնապաշտպանական մարտեր մղած: Աւելի ետք, 1925-ին տեղափոխուած է Պաղտատ, ուր եւս հաստատուած է սեփական հիւանդանոց: Մահացած է Պէլլոյի, 1965-ին (Սուրիական ալպոս, Հալէպ, Գ. տարի, 1929, էջ 43. Ս. Վարժապետեան, Աշ. աշխ., էջ 149):

⁴² Սբ. Ստեփանոս եկեղեցի: Կը գտնուէր Մարաշի միջնաբերդի հիւսիսը, զինուորական հիւանդանոցի դէմը: Այստեղ հաստատուած էր Ընտանեան Որբանոցը: Կողքին ունեցած է ծխական ծաղկոց-նախակրթարան, որ 1898-ին ունեցած է 250 երկսեռ աշակերտ՝ 8 ուսուցիչով (Գ. Գալուստեան, Աշ. աշխ., էջ 439, 572):

⁴³ Սբ. Կարապետ եկեղեցի: Կը գտնուէր Մարաշի Ազ-Տէրէ թաղին մէջ, քաղաքի հիւսիսային ծայրամասին: Համիտեան կոտորածներու ընթացքին, 6 Նոյեմբեր 1895-ին, թուրքեր այրած են զայն ու հայեր անելի վերջ վերաշինած են: Աւելի ետք հիմնադրուած է թուրքերու կողմէ:

⁴⁴ Սբ. Սարգիս եկեղեցի: Կը գտնուէր Մարաշի արեւելքը, Գիւմպէթ թաղին մէջ: Ունեցած է երկու դեղատոմարներ:

տարբեր շեղքեր, որոնք առանձին-առանձին օգտագործում են ամրան եւ ձմրան: Առաջինը եղած է գետնավոր, իսկ երկրորդը՝ ամառնային, կիսով բացօթեայ: Համիտեան կոտորածներում թուրքեր կողոպտած են եկեղեցի ու այրած անոր ծխական ծաղկոց-նախակրթարանը, որ 1898-ին ունեցած է 250 երկսեռ աշակերտ՝ 3 ուսուցիչով (Գ. Գալուստեան, ԳԶ. աշխ., էջ 439, 572):

45 Սբ. Աստուածածին եկեղեցի: Մարաշի հայոց հիմնադրող եկեղեցի, որ գտնուած է Մարաշի Հայ թաղին մէջ: Գոյութիւն ունեցած է ԺԱ. դարում ու թերեւս ավելի ալ առաջ: Կողքի ծխական ծաղկոց-նախակրթարանը 1898-ին ունեցած է 150 երկսեռ աշակերտ՝ 1 ուսուցիչով: 1920-ի Մարաշի կոիւնտրում բազմաթիւ հայեր ապաստանած են այս եկեղեցին եւ ինքնապաշտպանական մարտեր մղած, սակայն միլիական թուրքերը յաջողած են հրկիզել զայն ու հիմնապատակ կործանել, մինչ հոն ապաստանածները բոլորն ալ ողջակիզուած են (Գ. Գալուստեան, ԳԶ. աշխ., էջ 439, 580-581):

46 Սբ. Գեորգ եկեղեցի: Կը գտնուէր Մարաշի արեւմտեան կողմը, Օւքերտէրէ գոտ հայաբնակ թաղին մէջ: Եղած է ընդարձակ եկեղեցի, որ կրնար պարփակել 5-600 հաւատացեալ: Կողքի ծխական ծաղկոց-նախակրթարանը 1898-ին ունեցած է 150 երկսեռ աշակերտ՝ 4 ուսուցիչով: Համիտեան կոտորածներու ընթացքին, 6 նոյեմբեր 1895-ին թուրքեր այրած են զայն իր շրջակայ հայաբնակ տուներով, բայց հայեր ավելի ետք վերաշինած են: 1920-ի Մարաշի կոիւնտրում, թուրքերու կողմէ հրոյճարակ դարձած է ու հիմնապատակ կործանած (Գ. Գալուստեան, ԳԶ. աշխ., էջ 439, 573-580):

Աքսորական մարաշցիներ, Հալէպի մէջ իրենց հիմնած նոյնանուն եկեղեցիով յաւերժացուցած են յիշատակը հայրենի քաղաքում եկեղեցիին:

47 Հայ կաթողիկէներու Սբ. Փրկիչ եկեղեցի: Կը գտնուէր Մարաշի կողմը: Մարաշի 1920-ի կոիւնտրում բազմաթիւ հայեր ապաստանած են հոն եւ ինքնապաշտպանական մարտեր մղած:

48 Հայ յատիւններու եկեղեցի: Ֆրանչիսկեան հայրերու եկեղեցին կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնը, բլուրի մը վրայ, կառուցուած՝ 1895-ին: Կողքին ունեցած է նախակրթարան մը: Մարաշի 1920-ի հոն ու ինքնապաշտպանական մարտեր մղած:

49 Երրորդ ժողովարան: Հիմնուած է 1873-ին:

50 Երկրորդ ժողովարան: Կը գտնուէր Մարաշի Օւքերտէր թաղամասի Տըզգափո թաղը: Կառուցումը սկսած է 1866-ին ու աւարտած՝ 1872-ին:

51 Առաջին ժողովարան: Հիմնուած է 1859-ին: Կը գտնուէր քաղաքի կեդրոնը, բլուրի մը վրայ: Մարաշի 1920-ի կոիւնտրում բազմաթիւ հայեր ապաստանած են հոն եւ ինքնապաշտպանական

Մանթուլիւն վիճակագրութեան 6000-7000 ցուցակիս մէջէն չը տարագրուողներու թիւը:
3000-4000 մարդահամարի արձանագրութենէ վերջ ներգաղթողներու թիւը որոնք տակաւին տոմարի մէջ արձանագրուած չեն:

Բնագրին յար եւ նման է
 Խ. Վ. Տ. Ղ.
 [Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեան]

մարտեր մղած: Թուրքեր այրած են զայն 9 փետրուար 1920-ին:
 52 Նկատելի է գումարումի փոքր սխալ մը. պէտք է ըլլայ 9.162:

ՍԿՈՒԴՐԱՅԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԱՔԵՄԵՆԵԱՆ ՊԱՐՍԱՍՏԱՆԻ ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Յովհաննէս Խորիկեան

Յոյն պատմիչ Հերոդոտոսը, թուարկելով Աքեմենեան Պարսկաստանի քսան սատրապութիւնները եւ դրանց վճարած հարկաչափը, գրում է, որ «ահա այս հարկերն էին գալիս Դարեհին Ասիայից եւ Լիւկերի էին փոքր հատուածից: Ժամանակ բիայի մի փոքր հատուածից: Ժամանակ անց հարկ է ստացում նաև կղզիներից ու Երոպայում մինչև Թեսսալիա (ընդգծումը մերն է - Յ. Խ.) պարողներից»: Այս վերջին տեղեկութեան մէջ «ժամանակ անց»-ը ցոյց է տալիս, որ մինչև յունական կղզիների, Թրակիայի ու Մակեդոնիայի նուաճումը, Դարեհ Ա-ի վարչական վերափոխումներն արդէն կատարուած իրողութիւն էին, եւ այդ իրողութիւնն արտացոլուած էր Հերոդոտոսի մօտ պահպանուած սատրապութիւնների ցուցակում: Յունական կղզիները՝ Սամոսը, Լեմնոսը, Քիոսը, նուաճուել են մօտ Բ. ա. 517 թ., եւ մօտաւորապէս Բ. ա. 517 թ. նուաճուել է նաև Հնդկաստանի Հիւսիսարեւմտեան մասը²: Ժամանակին կարծիք ենք յայտնել³, որ Բ. ա. մօտ 513/512 թթ.⁴ Մակեդոնիան⁵ եւ

Թրակիան կազմել են մէկ սատրապութիւն՝ Սկուզրա անուանումով⁶, այն դէպքում, երբ համապետական բնոյթի վարչական վերափոխումներն արդէն կատարուել էին: Բ. ա. 492 թ. Մարդոնիոսի արշաւանքով Մակեդոնիան էլ աւելի ամուր թելերով է կապուել պարսից գերիշխանութեանը:

Դարեհ Ա-ի Նաղշ-Ռոստամի (DNA) արձանագրութիւնում արդէն Հնդկաստանը եւ Մակեդոնիան ու Թրակիան ընդգրկող Սկուզրա սատրապութիւնը յիշատակուած են միասին⁷: Յոնիային նուաճումը, Դարեհ Ա-ի վարչական վերափոխումներն արդէն կատարուած իրողութիւն էին, եւ այդ իրողութիւնն արտացոլուած էր Հերոդոտոսի մօտ պահպանուած սատրապութիւնների ցուցակում: Յունական կղզիները՝ Սամոսը, Լեմնոսը, Քիոսը, նուաճուել են մօտ Բ. ա. 517 թ., եւ մօտաւորապէս Բ. ա. 517 թ. նուաճուել է նաև Հնդկաստանի Հիւսիսարեւմտեան մասը²: Ժամանակին կարծիք ենք յայտնել³, որ Բ. ա. մօտ 513/512 թթ.⁴ Մակեդոնիան⁵ եւ

1 Հերոդոտոս, Պատմութիւն ինը գրքից, թարգմանութիւնը Ս. Կրկեաշարեանի (այսուհետեւ՝ Հերոդոտոս), Երևան, 1986, III, 96; VII, 108:
 2 М. А. Дандамаев, Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 108-109.
 3 Յ. Խորիկեան, Սատրապութիւնների հերոդոտեան ցուցակը (Պատմաաշխարհագրական հանգանակներ), - Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. ԼԳ., Պէյրոս, 2014, էջ 147-148:
 4 Հմմտ. Т. Ю. Шашлова, Фракийцы как подданные ахеменидов (по данным персидских источников), Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения, 2014, Т. 14, вып. 4, с. 49; J. P. Stronk, Crossing the Straits: The Persians in

Thrace, Talanta, 30-31, 1998-1999, p. 65; E. Rehm, The Impact of the Achaemenids on Thrace: A Historical Review, - "Achaemenid Impact in the Black Sea: Communication of Powers", edited by J. Nielsing and E. Rehm, Aarhus University Press, 2010, p. 140; M. I. Vasilev, The Policy of Darius and Xerxes towards Thrace and Macedonia, Leiden, Boston, 2015, p. 59:
 5 Հմմտ. Հերոդոտոս, V, 17-20; VI, 44; VIII, 140-142:
 6 М. А. Дандамаев, Политическая история Ахеменидской державы, с. 111; А. Т. Olmstead, History of the Persian Empire, Chicago, 1960, pp. 157-158; M. Brosius, Pax Persica and the Peoples of the Black Sea Region: Extent and Limits of Achaemenid Imperial Ideology, "Achaemenid Impact in the Black Sea: Communication of Powers", edited by J. Nielsing and E. Rehm, Aarhus University Press, 2010, p. 31; M. I. Vasilev, The Policy of Darius and Xerxes towards Thrace and Macedonia, p. 114.
 7 R. Kent, Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon, 2nd ed., New Haven, 1953, p. 137. Գարեթ Ա-ի DSe, DSm արձանագրութիւններում եւ հիերոգլիֆ արձանագրութիւնում (տե՛ս J. Yoyotte, Les inscriptions hiéroglyphiques. Darius et l'Égypte, Journal Asiatique, t. 260, Paris, 1972, f. 3-4 p. 258; M. Roaf, The Subject Peoples on the Base of the Statue of Darius, Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran, 4, 1974, p. 75), ինչպէս նաև Քսերքսեսի XPh արձանագրութիւնում